

ՀՏԴ՝ 930.85

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՊԱՀՊԱՆԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐ

Ինգա Ավագյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն,

Կումայրի պատմամշակութային արգելոց-թանգարան

Բանալի բառեր՝ *Ալեքսանդրապոլ, զինվորական եկեղեցիներ, Միխայիլ Հրեշտակապետ, Սբ Մեծ նահատակ Ալեքսանդրա, Սբ Արսենիի կամ Տիրոջ հայտնության, Սբ Աստվածածնի եկեղեցի:*

Ալեքսանդրապոլ քաղաքի և նույնանուն ամրոցի պատմության մեջ կարևոր տեղ են գրավում զինվորական եկեղեցիները, որոնք հիմնադրվել են XIXդ. վերջին-XX դ. սկզբին: Սույն հրապարակման մեջ ներկայացվել են այս եկեղեցիների հիմնադրման համառոտ պատմությունը, արխիվային փաստաթղթեր և լուսանկարներ: Առանձնահատուկ տեղ է հատկացվում Միխայիլ հրեշտակապետի մատուռի հարևանությամբ գտնվող Պատվո բլուրին, որտեղ հանգչում են ռուս-թուրքական պատերազմներում զոհված սպաների աճյունները:

Նախաբան. Այսօր Ալեքսանդրապոլ-Գյումրու զբոսաշրջության զարգացման հիմնահարցերից է քաղաքում XIXդ. վերջի-XXդ. սկզբի ռուսական մշակույթի պահպանությունը և ուսումնասիրությունը: Եթե վերջինս այժմ պատշաճ վիճակում է, և լուրջ քայլեր են արվում այդ մշակույթը միջազգային հարթակներում ներկայացնելու ուղղությամբ, ապա դրանց պահպանությունը այսօր գրեթե օրհասական վիճակում է և կարիք ունի ինչպես Ռուսաստանի Դաշնության, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունների կողմից ավելի մեծ ուշադրության ու հոգատար վերաբերմունքի: Համեմատաբար բարվոք վիճակում են մի քանի մշակութային միավորներ, որոնց վերաբերյալ աշխատանքի մեջ կարևոր տեղեկություններ են բերվում մինչհեղափոխական և ժամանակակից աղբյուրներից:

Սուրբ Մեծ նահատակ Ալեքսանդրայի եկեղեցի¹

1804թ. հունիսի 12-ին ռուսական զորքերը իշխան Յիցիանովի հրամանատարությամբ մտան Գյումրի: 1805թ. մարտի 30-ին նվաճեցին Շորագյալը և նրա կենտրոն Արթիկը: Նույն թվականի մայիսին այս մասին Յիցիանովը զեկուցեց կայսր Ալեքսանդր I-ին: Մենատին ուղղված զեկույցում նշված է, որ նպատակահարմար է Գյումրուց ոչ հեռու հիմնադրել ամրոց: Ձեկույցին կցված էր ամրոցի հատակագիծը, որը կազմել էր ճարտարագետ-ենթասպա Գոտշելդը²: Վ. Պոտտոն իր աշխատությունում գրում է. «Դեպի Թիֆլիս տանող ճանապարհները պաշտպանելու և արգելափակելու համար, Երմուլովի խնդրագրի համաձայն, որոշվում է կառուցել յոթ նոր ամրոց, այդ թվում՝ վեցերորդը պետք է կառուցվեր Գյումրիում՝ Թուրքիայի սահմանին»³: 1834 թ. հունիսի 2-ին կայսր Նիկոլայ I-ի հրամանով սկսում են Գյումրու նոր ամրոցի նախագծումը⁴: Վառոդի նկուղներով, զորանոցներով և պահեստներով ամրոցը կառուցվեց տասը տարիների ընթացքում⁵: Ղրիմի պատերազմից հետո այն լրացվեց առանձին ամրությամբ՝ «Սև բերդով», և ստացավ առաջին կարգի ամրոցի պաշտպանական լրիվ սպառազինություն:

Մինչև վերջին՝ 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը Ալեքսանդրապոլը աշխարհագրական դիրքով և ռազմավարական նշանակությամբ Անդրկովկասի հարավային սահմանին գտնվող կարևոր հենակետ էր, որ փակում էր դեպի Թիֆլիս տանող ճանապարհը և Կարսն ու Էրզրումը գրավելու համար կարևոր բազա էր: Կարսի և Բաթումի՝ Ռուսական կայսրությանը միանալուց հետո Ալեքսանդրապոլի ամրոցն իր ռազմական կարևոր նշանակությունը կորցրեց և 1887թ. երկրորդ կարգի ամրոցից վերափոխվեց՝ ստանալով ամրոց-պահեստի կարգավիճակ⁶:

Ալեքսանդրապոլ ամրոցի Սուրբ Մեծ նահատակ թագուհի Ալեքսանդրայի⁷ եկեղեցին քարից է, խաչահիմք, պատարագի մեկ սեղանով: Տեղավորում է

¹ Պետցուցիչ 1.1: Տե՛ս Հավելված ՀՀ կառավարության 2004 թվականի սեպտեմբերի 9-ի N 1270-Ն որոշման, ՀՀ պատմական և անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակ, Եր., 2004:

² Գաբրիելյան Վ., Լենինական, Եր., Հայաստան, 1984, էջ 11:

³ Потто В., Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Т. 2, Ермоловское время, Выпуск I, Издание второе, С.-Петербург, 1887, с. 637.

⁴ Новицкий В., Фон-Шварц А., Апушкин В., Фон-Шульц Г., Военная Энциклопедия в 18 томах, Т. I, Петербург, изд. И.Д. Сытина, 1911, с. 260.

⁵ Նույն տեղում, էջ 537:

⁶ Նույն տեղում, էջ 260:

⁷ Ալեքսանդրա Հռոմեացին՝ թագուհի Ալեքսանդրան (?-303թ. ապրիլի 21), քրիստոնեության սրբերից է, որին պաշտել են որպես նահատակի: Ուղղափառ եկեղեցում Սրբի հիշատակության օրն է հուլյան օրացույցով ապրիլի 23-ը, դպտական եկեղեցում՝ ապրիլի 10-ը:

800 մարդ: Քաղաքի անվանակոչության մասին ռուսական աղբյուրներից քաղված վարկածներից մեկի համաձայն՝ «...կայսր Նիկոլայ Պավլովիչը ...1837թ. լինելով Անդրկովկասում, ի պատիվ իր սրբազան տիկնոջ՝ քաղաքը անվանեց Ալեքսանդրապոլ, իսկ ամրոցում հոկտեմբերի 4-ին հիմնադրեց Սբ Մեծ նահատակ թագուհի Ալեքսանդրայի եկեղեցին (նկ. 1-4): Այն կառուցել է ճարտարագետ-գնդապետ Ռուդենկովը: Օծվել է 1842թ.: Եկեղեցին շրջապատված է քարե հիմքին ամրացված թուջե ճաղավանդակով, որը կառուցվել է 1911թ. Ալեքսանդրապոլ ամրոցի պարետ Ա.Դեդովի ջանքերով⁹: Նիկոլայ I-ի մտերիմ ընկեր կոմս Բենկենդորֆը, որ համարվում է Նիկոլայ I-ի հուշագիրը և մանրամասն գրառել է այն ամենը, ինչ լսել է կայսրից, գրում է. «*Հոկտեմբերի 2-ին ... ես [Նիկոլայ I-ը-Բ.Ա..] գիշերը մեկնեցի Ախալքալաք, իսկ 3-ին՝ Գումրի, որտեղ հայերի ավագները ինձ ընդունեցին սովորական ողջույններով, նրանք այստեղ հաստատվել էին Կարսից գալով: Ինձ ցնցեցին հսկայածավալ աշխատանքները, որոնք կատարվել էին այդ նոր ամրոցը կառուցելու համար (Վրաստանի իրական պահապան և հիմնակետ, որտեղից միաժամանակ կարելի է սպառնալ և՛ Թուրքիային, և՛ Պարսկաստանին, որոնց սահմանները այստեղ գրեթե միաձուլվում են): Ուղղաձիգ ժայռի վրա եզակի է տեղադրությունը ամրոցի, որը վերահսկում է հեռվում գտնվող Օտոմանյան տիրույթները: Ավարտված է քարե պատյանի մանրակրկիտ կառուցումը, այն մանրամասնությամբ, որը մենք սովոր ենք տեսնելու մեր լավագույն ամրոցներում, և այստեղ արդարացի է նշել բարոն Ռոզենի և աշխատանքները ղեկավարող ճարտարագետի մասին, որոնք պատասխանատու էին ինչպես կառուցման արագության և գերազանց ուրվագծի համար, այնպես էլ անհավանական հոգատարության, որով այս ամենը կառուցվել էր: Ես ցանկացա անձամբ դնել եկեղեցու հիմքի առաջին քարը, որը կառուցվելու է հանուն Սուրբ նահատակ թագուհի Ալեքսանդրայի և վերամկրտեցի Գումրին Ալեքսանդրապոլ...»¹⁰:*

Սուրբ նահատակ Ալեքսանդրայի եկեղեցու հոյակապ իրերից են Տեր Սավառֆի (թարգմանաբար՝ Չորսհրամանատար) սրբապատկերը (4 ½ արշին x 2 ½ արշին կամ 320 սմ x 178 սմ), որը եկեղեցուն է նվիրաբերել տեր և կայսր

⁸ Православные храмы Армении, Наша среда/ <http://russian-church.ru/viewpage.php?cat=armenia&page=10>, <http://nashasreda.ru/pravoslavnye-xramy-armenii/> (24.03.2019) Ցավոք, այս տեսակետը այսօր գերակշռող է հին ռուսական աղբյուրներում, որի տարածմանը նպաստել է հետևյալ հեղինակավոր աղբյուրը՝ Новицкий В., Фон-Шварц А., Апушкин В., Фон-Шульц Г., Военная Энциклопедия в 18 томах, Т. I, с. 260.

⁹ Православные храмы Армении | Наша среда/<http://russian-church.ru/viewpage.php?cat=armenia&page=10>, <http://nashasreda.ru/pravoslavnye-xramy-armenii/> (24.03.2019)

¹⁰ Шильдер Н.К., Николай Первый его жизнь и царствование, т. II, С.-Петербург, изд. А.С.Суворина, 1903, с. 750, 753.

Նիկոլայ I-ը (սրբապատկերը պատկանում է նկարիչ Կ. Բրյուլովի վրձնին), և անհայտ անձի նվիրած արժեքավոր խաչվառները՝ «*Ի նշան 1877թ. մայիսի 6-ին Արդահան քաղաքի նվաճման*» մակագրություններով¹¹:

Նախկին գլխավոր հրամանատար Նորին կայսերական մեծություն իշխան Միխայիլ Նիկոլանիչի թույլտվությամբ տաճարում են թաղվել վերջին (1877-1878թթ.) ռուս-թուրքական պատերազմի երկու հերոսներ. Նորին մեծության շքախմբի գեներալ-մայոր Իլյա Չելոկանը (Չոլոկաշվիլի)¹², որը մահացել է Կարսի մատույցներում տեղի ունեցած ճակատամարտում ստացած վերքերից 1877թ. մայիսի 11-ին, և գնդապետ Իվան Մելիքովը, որը սպանվել է 1877թ. նոյեմբերի 6-ին՝ Կարսի գրոհի ժամանակ: Թե՛ մեկի, թե՛ մյուսի գերեզմանների վրա կան արձանագրություններով մարմարե սալեր:

Տաճարի արտաքին կողմում՝ բեմի մոտ, կանգնած է բրգաձև քառակոթող մի հուշարձան, որի տակ է թաղված նույն թուրքական պատերազմում արիության համար աչքի ընկած հրետանու հրամանատար գեներալ-մայոր Ֆյոդոր Ալեքսանդրովիչ Գուբսկին¹³՝ 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի մի այլ հերոս, որ մահացել է տիֆից 1878թ. Հասանկալայում, փետրվարի 14-ին՝ ռազմական գործողությունների ավարտից ընդամենը 5 օր առաջ:

¹¹ Православные храмы Армении/Наша среда/[http://russian_church.ru/viewpage.php? cat=armenia&page=10](http://russian_church.ru/viewpage.php?cat=armenia&page=10), <http://nashasreda.ru/pravoslavnye-xramy-armenii/> (24.03.2019)

Այս մատույցները և եկեղեցին հրդեհվել են 1918թ., Ալեքսանդրապոլը լքող թուրքերի կողմից, որոնք ամբողջությամբ թալանել էին Ալեքսանդրապոլի ամրոցը, գույքը տեղափոխել կայարան, ապա գնացքներով՝ Կարս, Էրզրում: Տե՛ս **Ավագյան Ի.**, Մեծ եղեռնը վերապրածները, Հիշողություն մեր ընտանիքի պատմության մի քանի պահերից. Ադասի Մակարյանի հուշապատումը, Գյումրի, 2015, էջ 47-49: Եկեղեցու քահանա Մատվեյ Միրոնովը 1918թ. թուրքական բռնազավթման ժամանակ հրաժարվեց թուրքերին եկեղեցի ներս թողնելուց և թուրքերի ձեռքով եկեղեցու հետ ողջ-ողջ այրվեց (Գյումրի քաղաքը և մարդիկ, Գյումրի, 2009, էջ 173): Այսօր էլ վերանորոգված եկեղեցու արևմտյան պատին այդ վասին վկայող մի հուշատախտակ է փակցված:

¹² Գեներալ իշխան Իլյա Չալովիչ Չելոկանը (Չոլոկաշվիլի) ռուս-թուրքական պատերազմի հերոս է: Մայիսի 4-ին Կարսի ամրոցի արվարձանների հետախուզման ժամանակ, վեց հարյուր դադստանցու գլուխ անցած, մասնակցել է ամրոցից արտագրոհ կատարած թուրքական դրագունների և հետևակային ջոկատի հետ թե՛ ընդհարմանը: Դադստանցիները փայլուն սուսերագրոհով հաղթեցին թշնամուն, բայց նրանց հրամանատարը մահացու վիրավորվեց կողի մեջ պայթած գնդակից և մահացավ մայիսի 11-ին Կարսից 15 վերստ հեռավորության վրա՝ Չախմի մոտ գտնվող ճամբարում: Генерал Чолокашвили (Челокаев) Илья Заалович/<http://nobility.pro/ru/statya/623-cholokashvili-ilya-zaalovich.html> (3.31.2019)

¹³ Губский Федор Александрович, генерал-майор/<http://www.imha.ru/1144542407-gubskiy-fedor-aleksandrovich-general-mayor.html#.W21DNiQzbIU> (12.03.2019). **Старчевский А.**, Памятник Восточной войны 1877-78 гг., Спб., 1878, с. 74. Приказ артиллерии Кавказского военного округа 15 декабря 1878г., ном. 941.

Մբ Աստվածածնի ծննդյանը նվիրված եկեղեցի

Ալեքսանդրապոլում է կառուցվել նաև Մբ Աստվածածնի ծննդյանը նվիրված Սևերսկի 18-րդ դրագունական գնդի եկեղեցին(նկ. 5-6): Գնդի օրը տոնում էին սեպտեմբերի 8-ին: 1856թ. ապրիլի 3-ին Նիժեգորոդյան դրագունական գնդից առանձնացված չորս հեծելավաշտերին գումարվեցին Նովորոսիյսկի դրագունական գնդի սպաներ և ցածր կոչումներով ծառայողներ՝ ձևավորելով Ալեքսանդրապոլի Սևերսկի դրագունական գունդը: Այդ տարում էլ հիմնադրվեց գնդի եկեղեցին: Այս երթային եկեղեցին գնդին ուղեկցել է Կարսի գրոհի ժամանակ:

Գնդի (1907թ-ից՝ Դանիայի արքա Քրիստիան IX-ի անվան Սևերսկու 18-րդ դրագունական գունդ) եկեղեցին կառուցվել էր քաղաքից մեկ վերստ հեռավորությամբ բլրակի վրա, որտեղից հոյակապ տեսարան էր բացվում՝ ձյունածածկ Արագածը, Ալաջայի բարձունքները և Արփաչայ գետակի կիրճը: Եկեղեցու շենքը քարից է, միազմբեթ, երեսապատված է տեղական կարմիր տաշած քարով, տանիքը երկաթյա է, հատակը՝ նախշասալիկներով: Եկեղեցին կառուցվել է գանձարանի գումարներով՝ բարեխոսությամբ գնդի նախկին հրամանատարի՝ գնդապետ Ֆ.Գրյագնովի, որը սպանվեց Թիֆլիսում, 1906թ. հեղափոխականների կողմից: Եկեղեցին օծվել է 1901թ. հուլիսի 8-ին: Տեղավորում է մոտ 700 մարդ¹⁴:

Գնդի եկեղեցու դիտարժան իրերից են՝ Մբ Աստվածածնի ծննդյան սրբապատկերը՝ գնդի նախկին հրամանատարի, Նորին կայսերական մեծություն իշխան Նիկոլայ Ալեքսանդրովիչի նվերը 1859թ., քահանաների և սարկավագների հանդերձանք և մորեգույն թավշյա ծածկոցը, որի վրա ասեղնագործված ոսկե ուսապահերը պատրաստված էին ողորմած տեր, կայսր Ալեքսանդր II-ի դագաղը ծածկող վարչամակից: Հաստիքացուցակով եկեղեցուն հասնում էր մեկ հոգևորական, նրա համար՝ պետական բնակարան սպայական կողաշենքում:

Մբ Արսենիի կամ Տիրոջ Հայտնության եկեղեցի

Ուշագրավ է Բակինսկի 153-րդ հրաձգային գնդի՝ Տիրոջ հայտնության եկեղեցին (նկ. 7, 10): Գնդի տունը նշում էին հոկտեմբերի 28-ին: Հրաձգային գունդը՝ բաղկացած էր ք գումարտակներից, ձևավորվել է 1863թ. նոյեմբերի 6-ին Ղրիմյան 6-րդ պահեստային գումարտակից և Կովկասյան 1-ին կանոնավոր գումարտակից՝ զորակոչիկների համալրումով: Գնդի երթային եկեղեցին գոյություն ունի այս ժամանակաշրջանից և նրան ուղեկցել է 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում:

¹⁴ <http://nashasreda.ru/pravoslavnye-xramy-armenii/> (12.03.2019).

Եկեղեցին գտնվում է Ալեքսանդրապոլ քաղաքից դուրս, այսպես կոչված, «Կազաչի պոստում»¹⁵: Կառուցվել է 1910թ. ռազմական եկեղեցիների օրինակով՝ գանձարանի գումարներով և օծվել է հաջորդ տարվա սկզբին՝ հունվարի 6-ին: Եկեղեցու մոտ գտնվում է 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում զոհվածների հուշարձանը: 1877թ. հոկտեմբերի 28-ին սերբ արքեպիսկոպոս Սբ Արսենիի հիշատակության օրը¹⁶ գունդը աչքի է ընկել Էրզրումի «Ազիզիե» ամրոցի գրոհի ժամանակ: Այդ պատճառով էլ եկեղեցին նաև կոչվում է Սբ Արսենիի անունով:

*Սբ Հրեշտակապետ Միխայիլի եկեղեցի-մատուռը և Պատվո բլուրը*¹⁷

Ամրոցի Սբ Մեծ Նահատակ Ալեքսանդրայի եկեղեցուն կից է Սբ Հրեշտակապետ Միխայիլի¹⁸ եկեղեցի-մատուռը (նկ. 8,9), որը գտնվում է ռազմական կայազորի Պատվո բլուր կոչվող գերեզմանոցում: Մատուռը մեծ չէ, ունի վայելուչ տեսք, օծվել է 1886թ. Վրաստանի նախկին Էկզարխոս¹⁹ արքեպիսկոպոս Պոդոսի կողմից²⁰: Մինչև 1853թ. այս գերեզմանոցում են հուղարկավորել մահացած ինչպես զինվորական, այնպես էլ քաղաքացիական դասերին պատկանող բոլոր ուղղափառ քրիստոնյաներին: 1853թ. գերեզմանոցը կոչվեց Պատվո բլուր և դարձավ միայն ռազմադաշտում զոհված կամ վերքերից մահացած զինվոր-

¹⁵ Պետցուցիչ 16.5: Տե՛ս Հավելված ՀՀ կառավարության 2004 թվականի սեպտեմբերի 9-ի N 1270-Ն որոշման, ՀՀ պատմական և անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակ, Ե., 2004:

¹⁶ Арсений I Сербский/<https://drevo-info.ru/articles/4172.html> (12.03.2019).

¹⁷ Պետ ցուցիչ 4.892: Տե՛ս Հավելված ՀՀ կառավարության 2004 թվականի սեպտեմբերի 9-ի N 1270-Ն որոշման, ՀՀ պատմական և անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակ, Ե., 2004:

¹⁸ «Եվ պատերազմ եղավ երկնքում. Միքայելը և նրա հրեշտակները պատերազմեցին վիշապի դեմ, և պատերազմեցին վիշապը և իր գորքերը. և չկարողացան դեմ կենալ, և ոչ էլ տեղ գտնվեցավ նրանց համար երկնքում: Եվ վայր զգվեցավ մեծ վիշապը՝ այն առաջին օձը, որ բանսարկու և սատանա է կոչվում, այն բովանդակ աշխարհքը մուրեցնողը վայր զգվեցավ երկրի վրա և իր հրեշտակներն էլ իր հետ վայր զգվեցան» (Հայտնություն.12:7-9), Միքայելի դերը նշանակալի է նաև քրիստոնեական վախճանաբանության (эсхатология) մեջ: Այս ակնարկը, որը ցույց է տալիս Միքայելի դերը բարու և չարի պայքարում, ազդել է քրիստոնեական վախճանաբանական մի շարք աշխատությունների վրա: Կրոնական ավանդույթը ոչ միայն հաստատում է Միքայելի հաղթանակը սատանայի դեմ, այլև նրա դերը որպես դատավոր Վերջին դատաստանի ժամանակ, որին նա փողի ձայնով կանչելու է հոգիներ:

Հրեշտակապետ Միքայելի մոտիվը, որը Վերջին դատաստանի ժամանակ կշռում է մեղավորների հոգիները, դարձել է ավանդական թեմա սրբագրության մեջ, իսկ Միքայելը ձեռք է բերել հանգուցյալներին հովանավորողի դեր. Միքայելի մասին այս պատկերացումը արտացոլվել է նրան վերաբերող հոգևոր օրհներգերում (гимнография). «Սբ հրեշտակապետ Միքայել, պահպանի՛ր մեզ պայքարում, մի՛ թույլ տուր, որ զոհվենք ահեղ դատաստանի ժամանակ»:

¹⁹ Экзарх

²⁰ Православные храмы Армении/Наша среда <http://nashasreda.ru/pravoslavnye-xramy-armenii/> (12.03.2019).

ների հավերժ հանգրվան: Ալեքսանդրապոլի կայագրի ներկայությամբ հանդիսավոր հոգեհանգիստ կատարվում էր սեպտեմբերի 17-ին (Կարսի գրոհ), հունիսի 24-ին (Բայանդուրի ճակատամարտ), նոյեմբերի 2-ին և 19-ին (Քյուրուկդարայի և Բաշթատրզլարի ճակատամարտեր): Մատուռ-եկեղեցուց ոչ հեռու սպաների և զինվորների նվիրաբերած միջոցներով կանգնեցվել է ռուս-թուրքական պատերազմներում զոհված սպաներին և զինվորներին նվիրված հուշարձանը:

Պատվո բլուրի կարևորության մասին Մ. Յա. Օլշեսկին «Կովկասը 1841թ. մինչև 1866թ.» աշխատության X՝ «Ալեքսանդրապոլը և Կարսի մարզը 1856թ.» գլխում գրում է. «Գնացի մոտակա բարձունքները, որպեսզի նայեմ Արփաշային. Այնտեղ ամեն ինչ անփոփոխ էր: Հասա «Պատվո բլուրին», որը այսպես էր կոչվել Բաշթատրզլարի ճակատամարտից հետո, քանի որ այստեղ էին հուղարկավորվում բոլորը, ովքեր ընկել էին ճակատամարտերում, միայն թե խաչերի և հուշարձանների քանակը զգալի աճել էր: Խաղաղ հանգչե՛ք, փառապանձ մարտիկներ: Թող չդիպչի թշնամու ոտքը ձեր խաղաղ կացարանին»²¹: Իսկ հաջորդ XI գլխում նա մանրամասնում է.

«Վերջում ես ինձ պարտավորված եմ զգում հիշատակել մի սուրբ գործի մասին, որը ի կատար էր ածվել իմ նախաձեռնությամբ: Ալեքսանդրապոլում՝ քաղաքի և նույնանուն ամրոցի միջև, կա մի բարձունք, որը դեռ մինչև պատերազմը ընտրվել էր որպես գերեզմանոցի վայր: Բայց մինչև 1853թ. այս բարձունքը աչքի էր զարնում գերազանցապես հայերեն կամ վրացերեն մակագրություններով հարթ գույնզգույն քարից հուշարձաններով, և միայն հազվադեպ էին վեր խոյանում ռուսերեն մակագրություններով բրգաձև հուշարձանները, որոնք մատնանշում էին զինվորականի կամ այս քաղաքում ծառայած քաղաքացիական պաշտոնյայի հավերժ հանգրվանի վայրը: Այժմ հակառակն է, այս գերեզմանոցում վեր խոյացող ռուսերեն մակագրություններով հուշարձանները լիովին գերակշռում են հարթ, պրիզմայաձև հայերեն և վրացերեն մակագրություններով հուշարձաններին: Առանձին ավազաբլուրը, որը գտնվում է գերեզմանոցի հարավային ծայրամասում և այժմ հայտնի է Պատվո բլուր անվամբ, որի վրա մինչև պատերազմը ոչ մի գերեզման չկար, 1856թ-ից ամբողջությամբ ծածկվեց դրանցով:

Եվ քրիստոնյա բնակիչներից ո՞վ չգիտի այդ բլուրը, նրանցից ոմանք հետաքրքրասեր անցորդին անգամ կպատմեն այստեղ հանգչողների անունները և քաջագործությունները: Ո՞ւմ, ով ծառայել է թուրքական սահմանին գործող

²¹ **Ольшевский М.Я.**, Записки, Кавказ с 1841 по 1866гг., Русская старина, июль, ном. 9, 1894, с. 30 / <http://chechen.org/2009/06/02>. («ebook»)

կորպուսում, հիշարժան չէ Պատվո բլուրը, որպես քաջ հրամանատարների, մտերիմների կամ գուցե պաշտոնակից ընկերների հավերժ հանգրվան, որոնք ընկան և իրենց արյունը թափեցին Բայանդուրի, Բաշքատըզլարի, Քյուրուկդարայի և Կարսի ռազմադաշտերում:

1856թ. սեպտեմբերի 1-ին՝ առավոտյան ժամը 9-ին, Պատվո բլուրի արևմտյան մասում այն ժամանակ Ալեքսանդրապոլում առկա բոլոր գեներալների, բարձրաստիճան և ավագ սպաների, զորքերի ցածր աստիճանավորների ներկայությամբ կատարվում էր ժամերգություն: Այս աղոթքը կատարվում էր Ասիական Թուրքիայում պատվի և փառքի ռազմադաշտերում անցած պատերազմի զոհված ռազմիկների համար....

...Հոգեհանգստի վերջում ես հետևյալ միտքն արտահայտեցի. Դրամագումար հավաքել, յուրաքանչյուրն ըստ կարողության, և եթե այս կերպով հավաքված գումարը հասնի որոշակի թվի, ապա գլխավոր մասը հատկացնել պատկերի կառուցմանը, որի վրա փորագրված լինեն բոլոր սպանված և վերքերից մահացած գեներալների և սպաների անուն-ազգանունները, իսկ մյուս մասի տոկոսներով Պատվո բլուրում կատարվող ամենամյա հոգեհանգիստների ծախսերը անել, որոնք կատարվելու էին Բայանդուրի, Բաշքատըզլարի, Քյուրուկդարայի ճակատամարտերի և Կարսի գրոհի օրերի առթիվ: Եթե հավաքված գումարը մեծ չլինի, ապա մի կողմ դնել պատկերի կառուցումը և կատարել միայն զոհվածների համար հոգեհանգիստը, որի ժամանակ հիշատակվեն նշված ճակատամարտերում ընկած բոլոր գեներալների և սպաների անունները:

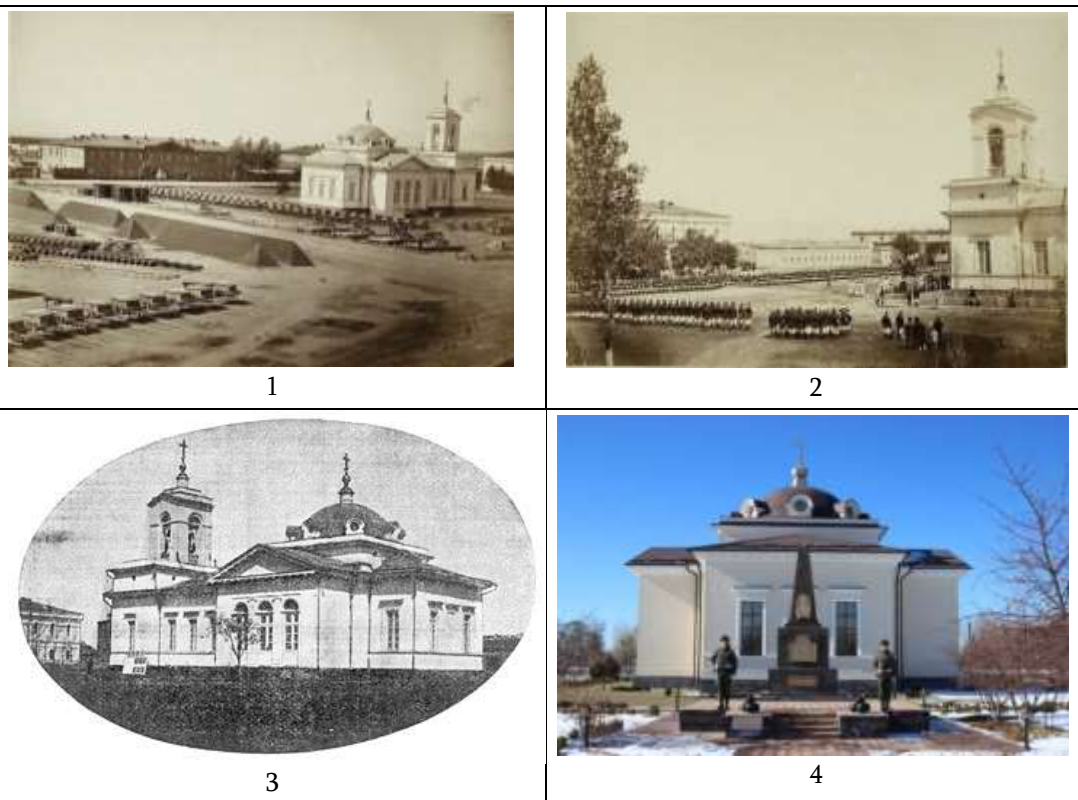
Այս առաջարկը շարադրեցի նամակներում, որոնք ուղարկեցի թուրք-կովկասյան սահմանի գործողություններին մասնակցած կորպուսի բոլոր առանձին զորամասերի հրամանատարներին»: Այս նամակներում, բացի գրածս գլխավոր մտքից, ավելացրի, որ սրբապատկերի արժեքը կախված է լինելու հավաքած գումարի չափից, և սրբապատկերի վրա են լինելու Նիկոլայ Հրաշագործի, Գեորգի Հաղթանակակրի, Միխայիլ Հրեշտակապետի պատկերները, որ սրբապատկերը միշտ մնալու է Ալեքսանդրապոլի ամրոցի եկեղեցում և միայն ճակատամարտերի օրերին՝ հունիսի 24-ին, սեպտեմբերի 17-ին, նաև նոյեմբերի 2-ին և 19-ին հոգեհանգիստ կատարելու համար դուրս է բերվելու Պատվո բլուր, որ սրբապատկերի առջև անընդհատ ճրագ է վառվելու, որ բոլոր գումարները ուղարկվելու են Ալեքսանդրապոլյան պարետին, դրա համար դուրս է գրվելու այդ պահին Ալեքսանդրապոլում եղած ներկա գեներալների ստորագրությամբ ժապավինյալ մատյան: Որպեսզի Ալեքսանդրապոլի բերդի հոգևորականը հոգեհանգիստների ժամանակ հիշատակելու ընթացքում իմանա Բայանդուրի, Բաշքատըզլարի, Քյուրուկդարայի, նաև Կարսի գրոհի ժամանակ սպանված և վերքերից մահացած գեներալների, բարձրաստիճան և ավագ սպաների անուն-

ները, գորամասերի հրամանատարները պարտավոր են անվանացանկերը հասցնել ալեքսանդրապոլյան պարետին:

Այս սուրբ գործն ունեցավ ամենաբարի հետևանքները: Կարճ ժամկետում տարբեր վայրերից և մարդկանցից ուղարկվեց 748 ռուբլի, որից 700 ռուբլին ուղարկվեց հասարակական խնամակալության պրիկազ, իսկ մնացած գումարը թողնվեց Ալեքսանդրապոլի եկեղեցում»:

Եզրահանգում. Այսպիսով, պատմական մի քանի սկզբնաղբյուրների քննությունից պարզ է դառնում, թե ինչ կարևորություն են ունեցել Ալեքսանդրապոլի համար զինվորական եկեղեցիները, և որքան ներդրում են ունեցել բարձրաստիճան սպաները այդ եկեղեցիների և մասնավորապես Պատվո բլուրի պահպանման ու բարեկարգման հարցերում: Այժմ թե՛ Պատվո բլուրը և թե՛ Ալեքսանդրապոլ քաղաքի ու ամրոցի տարածքում գտնվող երեք եկեղեցիները (Սբ Մեծ նահատակ Ալեքսանդրայի, Սբ Արսենիի եկեղեցիները և Միխայիլ Հրեշտակապետի մատուռը) համարվում են մշակութային պահպանական միավորներ և պահպանվում են Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության կողմից:

5

6

7

8

9

10

АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКИЕ ВОЕННЫЕ ХРАМЫ КАК ОХРАНЯЕМЫЕ КУЛЬТУРНЫЕ ЕДИНИЦЫ

Авагян И.Э.

Ключевые слова: *Александрополь, военные храмы, архистратиг Михаил, святая великомученица Александра, церковь Святого Арсения, или Богоявления, церковь во имя Св. Богородицы.*

В публикации представлена краткая история основания военных церквей города и крепости Александрополь. Особую роль в военной жизни города и крепости сыграли: церковь Святой Великомученицы Александры, основанная Николаем I в крепости Александрополь, часовня во имя архистратига Михаила на «Холме Чести», церковь во имя святого Арсения, или Богоявления, церковь во имя Св. Богородицы. Особую важность представляет «Холм Чести» и его история.

MILITARY TEMPLES OF ALEXANDRAPOL AS CULTURAL PROTECTIVE UNIT

Avagyan I.E.

Key words: *Alexandrapol, military temples, Archangel Michael, the Great Martyr Alexandra, Church of St. Arseny or Theophany, the temple of the Holy Virgin.*

In the article the issues are highlighted that are devoted to the study of the military churches of the town and the history of the foundation of Alexandrapol. In the military life of the town and the fortress the following ones are worth mentioning: the church of Holy Martyr Alexandra, founded by Nicholas I in the fortress of Alexandrapol, a chapel named after Archangel Michael on the Hill of Honor, a church named after St. Arseny or the Theophany, a church in the name of St. Virgin Mary. Of particular importance is the Hill of Honor and its history.

References

1. **Astvatsashunch**, Hovhannu Haytnutyun (**In Armenian**).
2. **Avagyan I.E.**, Mets egherny verapratsnery, Hishoghutyunner mer yntaniqi patmutyan mi qani paherits. Aghasi Makaryani hushapatumy, Gyumri, «Izd.Eldorado», 2015 (**In Armenian**).
3. Gyumri qaghaqy ev mardik, Gyumri, Gyumru qaghaqapetaran, 2009 (**In Armenian**).
4. **Gabrielyan K.**, Leninakan, Yerevan, «Hayastan», 1984 (**In Armenian**).

5. Havelvats HH Karavarutyanyan 2004 tvakani septemberi 9-i N 1270-N voroshman, HH patmakan ev ansharzh hushardzanneri petakan tsustak, Yerevan, 2004 **(In Armenian)**.
6. **Novitskiy V., Fon-Shvarts A., Apushkin V., Fon-Shults G.**, Voennaya entsiklpedi v 18 tomakh, T. I, Peterburg, «izd. I.D. Sitina», 1911. («ebook») **(In Russian)**.
7. **Novitskiy V., Fon-Shvarts A., Apushkin V., Fon-Shults G.**, Voennaya entsiklpedi v 18 tomakh, T. VIII, Peterburg, «izd. I.D. Sitina», 1911, («ebook») **(In Russian)**.
8. **Potto V., Kavkazskaya voyna v otdelnikh ocherkakh, epizodakh, legendakh i biografiyakh**, T 2, Ermolovskoe vremya, Vipusk I, Izdanie vtoroye, «izd. S.-Peterburg», 1887. («ebook») **(In Russian)**.
9. Prikaz artillerii Kavkazskogo voennogo okruga 15 dekabrya 1878g., nom.941 **(In Russian)**.
10. **Shilder N.K.**, Nikolay Perwiy ego zhizn i tsarstvovanie, t. II, S.-Peterburg, «izd. A.S.Suvorina», 1903. («ebook») **(In Russian)**.
11. **Starchevskiy A.**, Pamyatnik Vostochnoy voyni 1877-78 gg. «izd. S.-Peterburg», 1878 («ebook») **(In Russian)**.

Ընդունվել է՝ 25.06.2019

Գրախոսվել է՝ 03.07.2019

Հանձնվել է տպ.՝ 11.11.2019

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Ինգա ԱՎԱԳՅԱՆ՝ պատմ. գիտ. թեկնածու, Գյումրու «Կումայրի» պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարանի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտաշխատող, էլ. փոստ՝ inga.avagyan.76@mail.ru